

Иу. Цъавахъишьвили ихъз зху
Қарттәи Ахәынтқарратә Университет
Агуманитартә наукақәа рфакультет

Анапылабыратә зинла

ЛЕИЛА АӨЗ-ЦХА

Ацсуа бызшәағы ауабы ицәеижхәтақәеи ифизиологиеи ирызку алексика.

Афилология адоктор атцаарадырратә
иөазара (Ph.D.) аиуразы адиссертация

2012

Адиссертациатә усумтә ҫуп Иу. Цьавахишьвили ихьз зху Қарттәи Ахьынтқарратә
Университет агуманитартә наукақәа рфакультет Кавказтцаара аинститут асы

Атцаарадырратә напхгаҫы: Теимураз Гванцелазе
афилологиятә тцаарадыррақәа рдоқтор,
апрофессор

Аофициалтә оппонентцәа: 1. Нана Мачавариани
афилологиятә тцаарадыррақәа рдоқтор,
апрофессор

2. Русудан Цьанашья
афилологиятә тцаарадыррақәа рдоқтор,
апрофессор

Адиссертация ахьчара мҫацгахоит Иу. Цьавахишьвили ихьз зху Қарттәи
Ахьынтқарратә Университет асы, агуманитартә тцаарадыррақәа рфакультет адиссертациатә
комиссия аилатәараасы 201... шықәса ..... рзы.

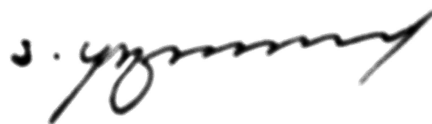
Атызтыц: Қарт, И. Чавчавазе имҫаду, ҚАУ V акорпус, 313 ауада

Адиссертация дырдырра ҚАУ анаукатә библиотекасы.

Адиссертациатә хеилак анаукатә мазаныкәгаҫ:

афилологиятә наукақәа рдоқтор

А. Кулицьанашьвили

Аусумта азеипш ххэаа

Адессертациатэ усумта ацарадырратэ лагала

Ацсуа бызшэа ацарадырратэ тцаара иалагоит 1846 шыкэсазы, Георг Розен аемец бызшэала итижбыз, Ацсуа бызшэа аграматика иазыркыаеу акурс ала. Ара иызгэатоуп афонологиатэ система ихадоу азцаарақеа, аморфология, асинтаксис, абызшэа алексикатэ ғазара.

Ари аусумта ацак чыда амоуп, избанзар уи ацсуа бызшэа аилазаашыа аарцшра иазку рацхызатэи ғазышпэароуп. Аха ускантэи алингвистика ағазара ахылақеыз акынтэ, Розен иусумтағы аграқеа аман. Уи алагы абызшэа рацхызакэны интқааны аарцшра алшомызт.

Г. Розен инаос, ацсуа лексика атцааракны зылагала дууз П. Услар, П. Чараиа, Н. Марр русумтақеа рғы, ихараку академиатэ ғазарала, итцаауп ацсуа бызшэа ихадоу алексикатэ фонд хазтэи арбағақеаки, ақыртуа лексикеи иарси реимадарси. Иара убас, иаарцшуп иампсаху алексика.

Ацсуеи ацсуа-абазатэи алексика атцаарағы ичыдоу алагала карцеит еицырдыруа апсуатпааоцэа: академикцэа Қ. Ломтағизеи Ж. Диумезили. Ажэашықэсақеа ирылағзаны иапцаз урт русумтақеа ркны интқааны анализ рызуп ацсуа бызшэа алексикатэ акқеа реилазаашыеи, рцаки, ртоурыхи. Ацсуеи ацсуа-абазатэи абызшэақеа русхктэ лексика хра злоу азцаарақеа ирызкуп Л. Чқадуа, Хэ.Бғажэба, К. Шыакрыл, Ш. Арстаа, С. Амчба, В. Концьариа, А. Хьециа, З. Хибба, Н. Аршба, Е. Кыылба, В. Касланзиа, Р. Кылычев, С. Пазов, А. Шагиоров, Г. Рогава, Р. Цьанашыиа, Т. Гванцелазе, Н. Мачавариани русумтақеа.

Ацсуа лексика тызцаахыоу алексикатэ усумтақеа шмачымғы, уажэгғы цқба итцаам ауаоы ифизиологиеси, ианатомиси ихэшэтэреи ирыдхэалоу алексика. Хара хусумтағы, рацхыза акэны абри абжыаха ахартэара хсазақесит.

Адиссертациатэ усумта ақтуалра

Ацсуа бызшэағы шэышықэсала иапцахон ацэеижхэтақеи, ауаоы ифизиологиеси, ичымазарақеи, урт рыхэшэқеи ирызку алексика. Ус шакэугғы, аусхктэ лексикеи, ажэарсиарси, атағылазаашыатэ хархэарси, алацэара аназарси дук итцаам, иаарцшым. Хусумтағы итахцаауа алексика хэтак иахызы аурыстэ терминологиала ипсахны рхы иадырхэоит, уи дасазнык иахнарбоит ажэытэ ацсуа алексика иахыатэи апстазаарағы ахархэара ду шамам. Хатцааратэ усумта ақтуалра ихэаақэцоуп уи алексикологиатэ псазарала.

Шықэсқеак рыла еизганы, ашэкэы иарбоу алексика ғыцла ацсуа бызшэа ажэарқеа хартэааны, анаос ашколқеи ауниверситетқеи рғы, насғы адоурыхтэ-еицырцшратэ атцаарақеа рғы ахархэара рытазар калоит.

Ауабы ианатомиеи ифизиологиеси ирызку ацсуа бызшәа алексика ахәта ду атцаарақәа ирыцакымызт, силкаамызт атагылазаашьатә чыдарақәа, ари аусхк иатәу ажәақәа рхархәашьа, аморфологиатә силазаашьа, арсиашьа, наанытәи аиагаратәи асемантика. Уи адаггы, хаамтазтәи алингвистикатә ацсуатцаараҕы аусхктә алексика акамзаара иахкьаны ацсуа бызшәа алексикология азцаарақәеи, алексикографиатә теориеи, апрактикатә зцаарақәеи реиҕырцаара уда.хоит. Аусхктә лексика ганрацәалатәи атцаара атеоритәи, апрактикатәи ацак ду амоуп, избанзан уи ацсуа бызшәа иахьатәи атагылазаашьеи нак-нактәи ацеицши ирыдхәалоуп. Хыхь хзыхцәажәаз зеггы адиссертациатә тцаара ақтуалра аанарцшуеит.

Аусумта ахәтазаарас иамоуп:

- Ауабы ицәеижьхәтақәеи, ичымазарақәеи, урт рхәшәтәышьеи, рфизиологиеси ирыдхәалоу ацсуа лексика асистематизациеи, ахцәажәареи, аклассификациеи.
- Наанытәи, иамцсахуи алексика алкаара.
- Аноминациатә жәақәа рмотивация ашьақәыргылары.
- Атерминқәа рфонетикатәи рморфологиатәи структурақәа ранализ.
- Ажәарсиара аметодқәеи, амодельқәеи раарцшра.
- Ацсуа бызшәа иалоу, иамцсаху атерминқәа рфонетикатә адаптация ачыдарақәа рышьақәыргылары.
- Итцаау аусхктә лексикеи, уи ахархәареи, алацәареи рытцаара.

Атцаара аметодология

Аусхктә лексика атцааразы хархәара азуп ахцәажәаратәи (асинхронтә), атоурых-еиҕырцшратә (адиахронтә) атцаара аметодқәеи, иара убас, ареконструкция аоныцкатәи ахархәагақәеи.

Апроблема ахьынзатцаау

Ауабы ианатомиеи ифизиологиеси ирыдхәалоу ацсуа лексика асинхронтәи, адиахронтәи атцаареи, иара убас сизааигәоу абызшәақәа ркны ари еицш алексика аказаара атцаара азцаара иазкуп аусумтақәа: «Ацсуа-адыга бызшәақәеи, ақыртүа бызшәеи рҕы анапи ашьапи рабарара ашьата атоурых» (ИК абызшәақәа, т.ХV, 1966), хәа хьзыс измоу Қ. Ломтәтизе лыстатиеи , наггы лара илюымтоу «Ацсуа ажәа – алтәжәаа ахьлцшььтратә цакы» (Қартгәыла Анаукақәа Ракадемия Моамбе, т. 76 №1, 1974), хәа хьзыс измоуи, "Ацсуа-абаза бызшәақәа рлексика" (Акәа, 1984) иазку С. Амч-цха

лусумтеи. Иара убас, икоуп ацсуа-ақыртуа царауаа сиуеицшым русумтақәа, ишиашоу, мамзаргыи ихәаакәцаны хазлацәажәо атема азбахә зхәо.

Ацсуа бызшәа амедицинатә терминалогия инеицыху аматериал кыпцхын Акәа ацсышәала «Ауабы ианатомиа» захьзу П. Кәыцниа ишәкәы асы. Хаззаатгылоу аматериал аагоуп сиуеицшым ахыцхыртақәа ркынтә: бызшәак, ма 0-бызшәак ирызку ажәаркәа, асахьаркыратә литература, ажәлар реацыптә хәамтақәа.

Амедицинатә терминкәак хпылоит 1886 ш. Кавказтәи аимператортә медицинатә силазаара итнажьыз, К. Шабловски ишәкәы асы. Уи кыр шықәса Ацсны дынхон. Иара ашәкәы иаирбаз ахәышәтәрасы рхы иадырхәоз ациаакәси, арсепткәси, ацсуа медицинас ы урт рхархәарси игәцарактәу агоуп.

Адиссертация аус адулара аан, ицнаан алитературатә бызшәа асырпштәкәси, абжьуатәи, абзыптәи адиалекткәа рматериалкәси, аматәаркәа хәамтазтәи рсемантикеи, аморфологиатә силазаашьеи; сихшоуп ацсуа лексикатә жәар иалоу нааньтәи лексикеи, иамцсаху ажәакәси; иаарцшуп ацсуеи, ацсуа-абазеи, ацсуа-адыгеи, ацсуа-ақыртуеи абызшәакәа рлексика; иахьынзауа ала, ишыкәыргылоуп атерминкәа реихарак рхылцшьтратә силазаашьеи, афонетикатәи асемантикатәи цсахракәси, иарбоуп афразеологияс ы урт рхархәашьа.

Аусумта аемпирикатә шыта

Аусумтасы ахархәара рызуп, насгыи итцшупа 354 ацсуа лексикатә аккәа. Асырпштәкәа хәта-хәтала иалгоуп сиуеицшым ажәаркәа ркынтә, аматериал аихаразак сизгоуп Ацсныка аныкәара аан. Ажәакәси, ахәоукәси, ажәа сицааиракәси рцакы аагоуп ажәлар реацыптә реиамтақәси, асахьаркыратә литературси ркынтә. Егьырт абызшәакәа рлексика акәзар, (ақыртуа, адыга, аублаа, атыркәа, аурыс бызшәакәа) уи иаагоуп сиуеицшым авторцәа ржәаркәси русумтақәси ркынтә.

Аусумта асыгхарси аилазаашьеи

Аусумта ишыкәыргылоуп 151 кыпцхьтә дакьала. Уи шыкәыргылоуп ацхьажәси, арбагеи, ауабы ианатомиеи ифизиологиеси ирызку ацсуа лексика иаазыркьаеу атоурыхи, х-хьки, анцәамтеи, хархәара зызуу алитература асиеи, аинформаторцәси, агәылацеи рыла.

Аусумта алцшәакәа рапробация

Аусумта нагзоуп Цъавахишьвили ихъз зху Қарттәи Ахъынтқарратә университет Кавказтцаара аинститут агуманитартә факультет асы. Аусумтасы иарбоу алкаа хадакәа ицәырган еиуеицшым атцаарадырратә форумқәа рсы, иара убас икышцхын астатиақәеи атезискәеи.

Аусумта иаазыркыаеу ацакы

Афонетикатә, морфологиатә семантика аганахъала аусумтасы иазаатгылоуп ауафы ианатомиеи, ифизиологиеи ирызку ацсуа лексика, иазышшаауп урт рдиалектикатә еизышәарақәеи, сизааигәоу абызшәакәа ирышьашәалоу алексикатә акқәеи (абаза, нахтәи-дагъстантәи, адыга, акабарда, аублаа, ақыртүа бызшәакәеи адиалектқәеи). Еизгоу аматериал (ацсуа бызшәа нааньтәи алексикиеи, иампсаху ажәакәеи) еихшоуп аусхктә гәыцқәа рыла, иаарцшуп атерминқәа реихарак рхылщытра, урт рсемантика, рморфология, рфонетика; иаарцшуп иампсаху алексика, урт афонетикатәи-аморфологиатәи-асемантикатәи радаптациа аказшьақәа, аморфологиатә рмодельқәа.

Иаагоуп ауафы ианатомиеи ифизиологиеи ирызку атерминқәа рхархәашъа аазырцшуа аиллиустрациатә материал, иара убас ичыдоу алитературае иаарцшу ацсуа лексика атцаара атоурых.

АКТӘИ АХЫ

Ауафы ицәеижьхәтақәа ирыдхәалоу ажәакәа

Актәи ахы ацәеижьхәтақәеи, афизиологиатә процессқәеи рпакы азырцшуа ацсуа терминқәа рструктуратәи, рсемантикатәи, ретимологиатәи анализ алцшәакәа ирызкуп. Анализ акацараан иазгәатан ацсуа бызшәа адиалектқәа реицш, ацсуа-адыга бызшәакәа рдыррақәагы. Цъара-цъара иарбоуп ақыртүеи, анах-дагъыстатәи асырцштәқәеи.

Ацсуа-адыга бызшәакәа рлексикасы, егырт хазы игоу абызшәакәа ркны еицш ичыдоу атыц ааныркылоит ацәеижьхәтақәа рыхъзқәеи, урт ркынтә иаагоу ажәакәеи. Ари алексика шоуп @-хәтакны: хыцхъазарала еиха ирацәоу ацсуа наанатәи жәар ахь ицхъазоу ажәытә терминқәеи, хыцхъазарала акырза имачу атәым бызшәакәа ркынтә иаагоу атерминқәеи.

А. Шагиров иазгәатарала адыга бызшәакәа рсы (адыга, акабарда бызшәакәа рсы) аурыс бызшәа абзоурала иалалеит арац, атырқәа, ацъам ажәакәа. Ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа рахь иуцхъазар алшоит қартвелтәи (ақыртүа ыратә бызшәеи агрусей) адыгатәи аэлементқәеи, абаза бызшәахь кабарда-черкес бызшәакынтә иалалаз имачымкәа ажәакәеи.

Арака иазгәатәтәуп А. Шагиров игәанагара аилкаара шатаху. Адыга бызшәакәси, ацсуа-абаза бызшәакәси рахь атәым ажәакәа ралалара (ацһам ажәакәси арац ажәакәси) зыбзоуроу атыркәшәси ақыртшәси роуп.

Ацәеижьхәтақәа рыхьзқәа аазырцшуа ажәакәа ишыәкәдыргылоит **ИХЬЫЦШЫМ** асемантикатә акра. Уи аилазаара иацанакуеит ауафы ицәеижьхәтақәа ртерминкәа реицш, егырт апстәкәа рцәеижьхәтақәа ртерминкәагы. Ари агәыц алексика ачыдарала, ацсуа бызшәафы, адунеи егырт абызшәакәа реицш еихаразак ахархәара рыман ацәеижьхәтақәа еицырзеицшу атерминкәа: **ахы, ацәеижь, ала, алымха, агәы, аца, апынца.**

Актәи ахы афы, анализ зызуу атерминкәа реихарак хьызкақәоуп, иаххәап: **аачьц, абаф, абга, абз, абла, агәы, ада, аца, ацәа, афы, ахы...**

Атцаараан игәатоуп ари аусхк иатәу ахьызкьақәа рсы ишмачу имариоу ашыатақәа змоу ажәакәа: **агь, ада, ала, ажьы.**

Ари агәыц иалоу ажәакәа реихарак еилоу жәакәоуп. Иаххәап, ажәа «агәыбжьынацәа» шыәкәгылоуп х-шыәтак рыла: **агәы, абжьара, анацәа.** Иара убас, иуадафу аилазаашьа рымоуп ажәакәа: **агәыцхәы, агәышцлымха, адаш, акьатеилашә, алацәа, алтәыжәфа, алымхацәабагәа, алымхацәабажә, амакәахәара, ацәеижь, ахажәфабж, ахацьцжьы.**

Цьара-цъара атерминкәа реилазаара шыәкәгылахоит зпакыратә функциякәа рацәоу (аполифункционатә) асуфиксқәа ажәа ашыата рыцларала. Иаххәап, лассы-лассы ахархәара аиулоит азеицштәи, аизгатәи, абстракциатәи ацакқәа змоу ахәтач **-ра**, (абжь. **а-гәышццага-ра/** бз. **-гәышццага-ра, а-ката-ра**); атыцтә (локативтә) цакы змоу ажәакәа зырсиауа асуфиксқәа **-рта, тра, (а-дәахьца-рта, а-з-тра, а-кәтагь-тра, а-рымз-тра, а-ца-рта/а-ца-тра)**; иара уи ацакы змоу асуфикс **-та** (**а-лақ-та, а-нкьапыш-та, а-цыырз-та**); арсиара амыруга аазырцшуа асуффикс **-га** ала ишыәкәгылоу атерминкәа (**аокаа-га**), ухәа убас егыртгы.

Ацшәафы ацәеижьхәтақәа анализ рзыкацараан ишсеилкаахаз, арцхашьагатә цакы змоу ажәакәа раан хархәара артоит ажәа ашыара, иаххәап – **а-дәахьцарта, а-цыхцәы.** Ауафы ианатомиси ифизиологиси ирызку алексика атәым бызшәакынтә иаланагалаз ажәакәа мацзоуп, иаххәап, - **ачапан, а-кан, а-уатала, а-тра.** Урт ацсуа бызшәа иаланагалсит ақартвелтә бызшәакәа ркынтә.

АФБАТӘИ АХЫ

Ачымазарақәеи ахәышәтәрақәеи ирыдхәалоу ажәакәа

Афбатәи ахәта шыәкәгылоуп х-хәтак рыла.

1.Арака еилыргоуп ачымазарақәа аазырцшуа наанытәи ацсуа жәакәа. Урт ркынтәи имачуп имариоу ажәакәа, иаххәап – **аблы, аш, апшыра,** егырт еилоу ажәакәа

ишьақәгылоуп адеревациеи акомпозициеи рыбзоурала, иаххәап – **а-баоццәара, а-гәаангылара, а-гәахеиццара, а-гәахаштра, а-гәықәбылра, а-дәахызымцара, а-канццара, а-ларқәықә, а-мшәааза, а-жәза, а-цсмацра.**

Еилоу (иуадаоу) ажәақәа рсы компонентк ахасабла, ласы-лассы ахархәара амоуп ашьага **а-гәы**, иаххәап – **а-гәаанкылара, а-гәахьеиццара**, абжыуаа рсы – **а-гәаццәыхь**, абзыцаа рсы **а-гәаццәыкра, а-гәеисра, а-гәахаштра, а-гәықәбылра, а-гәычымазара, а-гәыццалара**. Ацарауаа ари ашьага Кавказтәи абызшәақәа ирзеи)шу ажәаны иахәаццусит, иаххәап ақыртуа, адыга, акабарда, аублаа.

Ақыртуа бызшәа еицц, ацсуа бызшәафсы ашьага – **а-гәы** иалцусит имачымкәа еилоу ажәақәа. Ажәа **агәы** ацсуа бызшәафсы адоухай, ауафы ицәеижьхәтақәеи, ачымазарақәеи, агәалаказаарей рпоцессқәа аазырццуа ак акәны икоуп. Қәтеван Ломтаццезе лгәаанагарала, «**агәы** – ахархәара ду амоуп акомпозитқәеи ажәарейаратә акацарба ашьтынгылақәеи ркомпонент еицц».

Ашьага **–гәы** ала ишьақәгылоу ацәеижьхәтақәеи ачымазарақәа рыхьзқәеи реихарак композиттә еилазаара рымоуп. Иалхуп ажәарейаратә **хә** – модельк:

Актәи амодель: ахьызка+ акацарба.

Иаххәап, ажәа **агәаангылара** - ахьызка **а-гәы**-и акацарба **аангыларей** рыла ишьақәгылоуп;

а-гәеисра - агәи, аисрей рыла ишьақәгылоу, иаанарццусит агәы есаира ишеисуа, уи абжыи шго. Ажәа **агәеисра** - афизиологиатә процесс азы анноминативтә формоуп, уажәшьта уи терминуп. Ацсуа бызшәафсы акомпозициала ишьақәгылоу амастар **агәеисра** акласси ахаеи анаиуа, уи хаз-хазы икоу ажәақәаны ишоит – **сгәы еисусит**.

А-гәықәбылра – шыақәгылоуп **агәи**, акацарба **ақәбылра**-и рыла.

Ажәа **а-гәыхыңхәра** шыақәгылоуп ахьызка **агәи**, акацарба **ахыңхәрей** рыла. Ари ацсуа термин акласси ахаеи рформа анаиуа ишоит ажәа хазқәа рыла: **сгәы хыңхәусит**.

Ажәа **а-гәыцкыара** шыақәгылоуп ахьызка **агәи**, акацарба **ацкыарей** рыла. Уигы акласси ахаеи анаиуа ишоит ф-ажәакны - **сгәы ицкыоит**.

Атермин **а-гәыццалара** шыақәгылоуп ахьызка **агәи**, акацарба **аццаларей** (ацалара, пака аоналара) рыла. Ари ацсуа термингы акласси ахаеи рформа анаиуа ишоит ажәахазқәа рыла – **сгәы иццалоит**.

Аобатәи амодель: ахьызка+ ахьызка:

А-гәабзиара шыақәгылоуп ахьызка **агәы** + ахьызка **абзиара**.

А-гәычымазара хаусит ахьызка **агәи**, ачеркес бызшәакнытә ихамоу ахьызка – **ачымазарей**, асуффикс **–ра** аццаны.

Ахдатәи амодель: ахызка + аказшьарба + ахызка. Ажәа а-гәыбжьынацәа ахызка **агәи**, аказшьарба **абжьарей**, ахызка **анацәеи** рыла ишьақәгылоуп, агәы арака – агәы акәзам, абжьароуп.

Ацшьбатәи амодель: ахызка + акацарба ахәта + ахызка:

А-гәыеисбжьы х-компонентк рыла ишьақәгылоуп: ахызка – **агәы**, **аисра** амасдартә суффикс змам ахәта **-аи**, ахызка – **абжьы**.

А-гәынқыбжьы шыақәгылоуп ахызка – **агәы-и**, акацарба **акъра-кынтә** ашьаца **қы-и**, ахызка – **абжьы** рыла.

Ахәбатәи амодель: ахызка + аказшьарба.

Ажәа **а-гәыраз** шыақәгылоуп: ахызка **агәи**, аказшьарба **араз-и** рыла. Ари еицш асемантика змоу ажәа асемантикала ақыртуа бызшәаеггы икоуп - **гулкетили** (згәы разу).

Ажәа **а-гәычалал:** ахызка **агәы** + аказшьарба **ачалал** (атырқәа бызшәакынтә апснәа иаланагалаз арац ажәа) (аеырштәазы, ацсуа **агәыраз-и** ақыртуа "**гулкетили**" "згәы разу", "**гулалали**" "згәы чалалу").

2. Ахәшәтратә хәшәқәа рыхьзқәа.

Ари ахәтасы итермин хадоуп ажәа **ахәшә**. Уи аәбатәи ацакгы амоуп – ахыхәшә. Ари атермин ақыртшәаеггы икоуп, аха уи аетимология инагзаны ахьсилкаам акынтә, ицегь итцаатәуп.

Атермин – **ахәшә**, ахәшәтәрей, амаламеи ирзыкоу ажәақәа аазырцшуа компонент хадоуп. Ажәлар ациаақәа ахьзқәа рыртон урт рыла ирыхәшәтәуаз ачымазарақәа рыхьзқәа ирышьаатакны, иаххәап **абарбац ахәшә**, **аблы ахәшә**, **адоу ахәшә**, **атацта ахәшә**, **аканцыцырахәшә**, **акатицар ахәшә**, **акыба ахәшә**, **анацәхыкәырша ахәшә**, **ажәзаа ахәшә**, **апшьрахәшә**, **апыз ахәшә**, **ахәычкыдшәара ахәшә**, **ацмарыхәшә**, **аванызахәшә**, **аказық ахәшә**, **амгәахь ахәшә**. Арт ажәақәа рыззеггы ишьақәгылоуп амодел ала: **ачымазара ахьз + ажәа ахәшә**.

Ацсуа бызшәаеы ахәшәтәра ахызқәа уадаақәоуп, мамзаргы композитқәоуп. Иахьатәи ацсуа бызшәаеы акомполитқәа ласы-лассы иахпыло формоуп, иаххәап, акацарба ахызқәа аба ишьақәдыргылоит ажәа **ацгәахәшә**: ацгәи, ахәшәи; избанзар ари ациаа иалцуа азы ахш еицшуп. Ақыртуа бызшәаеггы ари ациаа "**катабалаха**" (ацгәы ациаа) хәа иашьтоуп.

3. Ачымазарақәа рыхьзқәеи, урт рыхәшәтәышьеи рморфологиатә модельқәеи.

Арака иаарцшу атерминқәа рсы рхьцхьазара сихауп акомполитивтә, имариоу - мацуп. Имариоу атерминқәа шыықәгылоит апрефикс **а-** ажәа ашьаца ианацло, иаххәап

аблы, акаб. Зны-зынла апрефикс **а-** даса ажәарсиаратә префиксқәак ианалало, ашьата иузалхуам, иаххәап, **аимхәа, аимхәаршәаа.**

Парефикс **а-** ада, иахцылоит адеривациатә (ажәарсиаратә) афиксқәа –**тәы, га, ра, ха, да, ха** рыцхыраарала ишьақәгылоу ажәақәа. Урт ркынтәи сихаразак ахархәара змоу роуп –**га, ра.**

Ацсуа бызшәа атцааоцәа зегъы иазгәартоит асуфикс –**тә** ажәарсиара казшыас ишамоу. Қ. Ломтатизе ишьылхәо ала, асуффикс –**тә** ацсуа бызшәаеы атәра аанарцшусит. Уи лгәаанагарала, асуффикс –**тә** ианарцшусит ажәақәа – **атәы, атәы,** ахтыс аобискт, иаххәап, аза-**тә,** акәырша-**тәы,** атәхәа-**тәы.** Амедицинатә терминқәа реы ари асуффикс иарсиоит ахызка, иаххәап, ахышь-**тәы,** арыжә-**тә,** ахәшә-**тә.** Ажәа **ахәшәтә** акынтәи ихауит амедицинатә термин ахәшә-**тә-ра,** ахәшә-**тә-оы,** ахәшә-**тәы-га,** ахәшә-**тәы-рта,** азылахәышә-**тәы-рта.** Арт иеыцу аформақәа реы иахцылоит: амасдар асиаратә -**ра,** асиара ныкәызго аматәар аазырцшуа -**оы,** асиара амыруга аазырцшуа -**га,** алокативтә -**рта** асуфиксқәа.

Ацсуа бызшәаеы ахархәара ду амоуп зегъ реиха ипродуктиву асуффикс –**ра.** Уи атәы рхәоит Қ. Ломтатизе, А. Генко, К. Шьякрыл, А. Хециа, Т. Гванценлазе, Н. Мацавариани, аха А. Хециа ари асуффикс ажәарсиаратә функцияқәа 10-ка ааирцшит. Амедицинатә терминалогияеы асуффикс –**ра** сихаразак рхы иадырхәоит абстракттә ажәақәа рарбарасы, иаххәап аимхәа - аимхәа-**ра,** асилага -асилага-**ра,** агәак - агәак-**ра,** ахәыхәик - ахәыхәик-**ра,** ага - ага-**ра.**

Ацсуа бызшәаеы асуффикс –**га** акацарба иалазооит, насгъы асиара амыруга аазырцшуа ахызка алнакааусит, аха амедицинатә терминалогияеы уи ахәышәтәрахкқәа аанарцшусит. Арт ажәақәа цакыла силоу рахь иацанакусит. Рацхәатәи акомпонент, ахәшә ахьахәо атыц атәы зхәо ажәа ашьатоуп, иаххәап, **ацхзылх-га:** ишьақәгылоит ажәақәа **ацхзы-**и **алхра-**и рыла. Ари амодель ала иалцу ажәақәоуп ашоурартәа-**га/ашоурахы-га, акы-га, ахәрацшаа-га, ахьаахы-га, ашоурашәа-га.**

Ацсуа бызшәаеы асуффикс –**ха** ахызка ашьата ацлоит, аанарцшусит иеитамцуа адинамикатә кацарба. Уи асуффикс хцылоит амедицинатә терминалогияеы, зны-зынла иара иаццоит асуффикс –**ра,** иаххәап абзиа-**ха-ра,** ацәгъа-**ха-ра,** аицъ-**ха-ра,** ахага-**ха-ра,** аимгәаду-**ха-ра,** ацсылацәа-**ха-ра,** апсеивца-**ха-ра,** амса-**ха-ра,** асаха-**ха-ра,** апырхага-**ха-ра,** алашә-**ха-ра.**

Ацсуа бызшәаеы асуффикс –**да** ианарцшусит азырцхара. Амедицинатә терминқәа реы уи иацуп амасдартә/абстракциятә суффикс –**ра,** азоы-**да-ра,** ахәшәы-**да-ра,** агьама-**да-ра,** ахшара-**да-ра.** Арт ажәақәа рыруадаора калоит мапкратә ахәта –**м** ацуцар, иаххәап, а-

м-цәа-да-ра а. Зны–зынла мапкратә казшыа аарцшхар калоит акацарба ашыата иалоу аффикс –**м** ала мапара, иаххәап, агәа-**м**-бзиара, ала-**м**-шәара.

Иахьатәи ацсуа бызшәаҕы, анеологизмкәа рырсиараҕы иахцылоит акацарба а-к-ра -**к** акомпоненти, -**р** акаузатив арбаҕи. Арт адериваткәа амедицинатә терминологиа арсиараҕы ароль хада ааныркылоит:

адериват -**к**: аап-**к**-ра, ацшы-**к**-ра, ацәымзым-**к**-ра, агәацәыхь-**к**-ра, ачыркәал-**к**-ра.

адериват -**рк**: ашхам-**рк**-ра, ахәшәы-**рк**-ра.

АХЦАТӘИ АХЫ

Афизиология иадхәалоу ажәакәа

Ари ахы аҕы иаарцшуп ацсуа бызшәаҕы ауаҕы ифизиологиатә процесс аилазаашьей, асемантикеи ртерминкәа ралкаа.

Арт атерминкәа рышшаарей, аус рыдуларей удаабын, избанзар иахьатәи ацсуа бызшәаҕы ахархәара амоуп аурыс терминологиа. Иара убас, ауадафракәа хпылеит ацхашьаратә жәакәа реизгараан. Арт ажәакәа реихарак иршьо жәакәоуп, инткааны ақәымкәа, инахыкәша-аахыкәшо ирхәоит.

Убри акынтә, афизиологиатә процесс иадхәалоу алқсика асахьаркыратә литературей, афразеологиеи реи имачзаны иахцылоит.

Афизиология иадхәалоу ацсуа жәакәа рыхәтак раарцшраҕы иахцылоит аицкацаратә категория апрефикс **аи**–, иаххәап, **аимакачра**, **аимсара**, **аимхәа**, **аимхәара**, **аисра**.

Лассы-лассы иуцылоит ажәа – **а-гәы** иарсеи ажәакәа.

Афизиология иадхәалоу ажәакәа ркынтә имачуп ахьызтә терминкәа, иаххәап, **а-гьама**, **а-дагәа**, **а-з** (абаза – з, аедыгьа – зазы), **а-лацәакьаб**, **а-цәыкәбар** (акомполиттә силазаашьа змоу ажәоуп, ишыакәгылоуп: **а-ла** + ажәа **ацәа**-кынтә **цә** (алацәа) + зхылцшытра силкаам асегмент **кәаб**. Атыхәтәантәи ажәа ацәыкәбар иадхәалазар калап; **а-рымз**, **а-цхыз**, **а-цынцакь** уб. егь.

Афизиологиатә терминкәа реихарак кацарбақәоуп, иаххәап, **а-бзхыкәцәажәара** < **абз** + **хыкә** (а-хыкә акынтә) + **цәажәара** (а-цәажәара акынтә); **а-дык-дыкра** < артикль **а**- + **амасдар** асиаратә -**ра**, ари ажәаҕ -**дыкдык**- агәеисра бжыы аазырцшуа ардупликациа змоу шыагәытуп; акомполит **а-дәахьцара** < ажәа а-дәы акынтә алокативтә цакы змоу апреверб **дәы** + ашытынгыла **хь** + ацакарба **а-цара**, ажәа аевфемизмуп; **а-дәынцара** < ажәа а-дәы акынтә алокативтә цакы змоу апреверб **дәы** + атыц аазырцшуа апрефикс **н**- + ацакарба **а-цара**, ари ажәагьы евфемизмуп; **аицәкыысра** < аицыкацаратә категория адырга **аи**- + акацарба апрефикс **цә**- + **кыыс** акацарба а-кыысра ацынтә, силоу акацарба **а**-

крыфара < а-фара + акры; силоу ажәа а-лапшашәара < алапш (ала + пш) + ацашәара, а-лапшәара < алокативтә прerverб ла + шәара; силоу акацарба (ахызка + масдар) а-лацәкәысра < а-лацәа + а-кәысра; а-млашәра < ахызка а-мла + масдар а-шьра; силоу ажәа а-жымыкра < а-жыы + амапкратз дырга м- + а-кра; акомпозит а-цстазаара < ацсы + а-та-заа-ра; акомпозит а-қөыпсычқара < алокативтә прerverб қөы- + псы (а-псы) < идырым ахәта чқа; силоу атермин а-цәанырра < а-цәа + а-нырра; акомпозит а-зкатәара < азы + а-катәара; а-ғарқасра < ға (ағы) + акаузатив адырга р- + идырым асегмент -қа; а-ғыхара < ағы + ахара.

Икақпаз алкаала, афизиология иадхәалоу атерминқәа реихарак кацарбақәоуп, ахьтә терминқәа мацзоуп, иаххәап, а-хәра, а'-цәара, а-цәара', а-зәара.

Ишеилкаахаз ала, арт акацарбақәа реихарак силоу кацарбақәоуп. Ажәахырсеаарасы аморфологиатә хархәагақәа рацәоуп, сихаразак акомпозициеи, алокативтә прerverбқәа. Иаххәап, а-гәеисра, а-гәытқара, а-гәыхынхәра, а-лапшашәара, а-қөыпсычқара, а-кәысра, а-фөысра, а-зкатәара, а-цөыгуара, а-ғамкәара, а-хәәера, а-хәлашәара, а-хақьпсықыра.

Алокативтә прerverбқәа ма-, иаххәап, аймакачра, аимхәара, апрerverб ла-, иаххәап, а-лапшәара, апрerverб қә-, иаххәап, а-қөыпсычқара.

Ацхашьаратә ажәақәа аадырщусит маанала (дасакала иухәозар, - асфимизацияла), иаххәап, а-дәахьцара, а-дәныцара, а-ци, а-хәса ирыхьуа, а-хәса ирбо, амзатә.

Иампсаху алексика мацуп, а-блаам – атыркәшәакынтә, а-гьама -ақыртшәакынтә.

Алгамта

Атцаамтағы анализ рызуп, ауабы ицәеижьхәтақәеи, ифизиологияи, ахьшьтәреи ирыдхәалоу 350 инареиханы ацсуа лексика ажәақәа. Ари аматериал анализ азура иалцшәаны алкаақәа кацоуп:

1. Ацәеижьхәтақәа ртерминқәа реихарак хызыкәоуп, афизиологиятә терминқәа ракәзар, урт реихарак кацарбақәоуп.

2. Асоматикатә хызыкәа реихарак акомпозитивтә кацшәала ишьақәгылоуп. Афизиологиятә процессқәа аазырщшуа акацарбақәеи афизиологиятә продуктқәа аазырщшуа ахызыкәеи реихарак силоуп. Урт рышьақәгыларас ахархәара роуит иеиуеицшым аморфологиатә моақәа, аихарак акомпозициеи алокативтә прerverбқәеи. Ачымазарақәеи, урт рыхәшәтәреи ралкаа иахнарбеит арака ацыжәара шрымоу акомпозитивтә (силоу) терминқәа. Имариоу ажәақәа уарла-шәарла иуцылоит.

3. Ицхашьароуп хәа ицхъазоу ажәақәа рзы ахархәара амоуп аевфемизациси, ашьарси.

4. Атәымтә (иампсаху) лексика ацәсижьхәтақәа раарцшрасы имацзоуп.

5. Ауабы ицәежьхәтақәа ртәы зхәо атерминқәа хпылоит асахьаркыратә текстқәеи афразиологисе рсы. Уака имацзаны иахпылоит ишыоу ажәақәеи афизиологиатә терминқәеи.

6. Афизиологиатә терминқәа реихарак ишынеибарку, мамзаргы азык-обак ақыртуа афразиологизмқәа ирықәшәоит: **игәы цеит - "гули цаувида", илымха итасит - "кури мохкра"**.

7. Ацсуа бызшәаеи афизиология иадхәалоу иампсаху алексика мацзаны иуцылоит. Уи, абызшәа ахатә фонд абсиара аанарцшусит.

8. Ачымазарақәеи, рыхәшәтәреи имариоу рыхьзқәа реилазаашьахь иацанакусит апрефикс **а-**, ажәа ашьатей (ашьагәыт). Иаххәап, **аблы, аимхәа, акаб**.

Ари агәыц ажәақәа рсы, апрефикс **а-** ада, иаарцшуп адеривациатә аффиксқәа **-тә, -га, -ра, -ха, -да, -да..-ха**. Урт ркынтәи иаха ахархәара рымоуп асуффиксқәа **-га, -ра**.

Ачымазарақәеи, урт рыхәшәтәреи ирыдхәалоу ацсуа медицинатә терминқәа рсы рәы иахпылоит зышәата силоу ажәақәа. Урт ажәеилацақәоуп (акомполитқәа), **ишьақьгылоуп** аamodel ала: ичмазоу ацәсижьхәта ахьзи + уи иацзаны ажәа **а-чымазара**, мамзаргы **а-хьаа**.

Атерминқәа ркомполитқәа аадырцшусит ажәахәа хәтақәа: ахьызка+ахьызка, ахьызка+акашьярба, ахьызка+акацарба ашьата.

Аamodel ала ахьызка+ахьызка шыақәгылоу акомполиттә ажәақәа актәи рыхәта иаарцшуп ичмазоу ацәсижьхәта аазырцшуа ахьызкақәа рыла: **амгәа, ауатала, алымха, ахапыц, аз, абга, абао, аца, ахәда, агәы, ацәа, агәацәа**. Дасакала иаххәозар, ичмазоу ахәта иаанарцшуа актәи акомполит ала иаарцшуп ачымазара авербалтә конкретизация.

Арт реицш ажәақәа аобатәи ркомполитс иаарцшуп ажәақәа – **ахьаа** ма **ачымазара**. Ацәсижьхәта ахьз + **ахьаа**: **амгәахьаа, ауаталахьаа, ацахьаа, алахьаа, алымхяхьаа, ахапыцхьаа, алахьаа, аблахьаа**.

Иуцылоит арт атерминқәа имариоу рформақәагы, ажәа ахьаа ацынтә ацыбжьыца мацара ианаанхо: **амгәахь, ауаталахь, ахьхь**.

Иазгәатәтәуп, ацтәқәа рчымазарақәа аазырцшуа ажәақәа рсы рацхьатәи комполитуп ацтәқәа рыхьзқәа, иаххәап, **ахәарахь**.

Икоуп атерминқәа ахьаа акәымкәа, ачымазара аазырцшуа: ацәсижьхәта ахьз + **ачымазара: аеыцачымазара, ачачачымазара, арыцхачымазара, агәацәаачымазара**.

Ацсуа бызшәаеи ахархәара ду амоуп акацарбатә комполит зцу силоу атерминқәа, иаххәап:

а) ахьыз + ацакарба. Акацарба аихарак амасдар ала иаарцшуп:

абаоццәара < абао + (а-)ццәара

ачапанкашәара < ачапан + (а-)кашәара

ахьталалара < ахьта + (а-)лалар

амгәахасра... < амгәа + (а-)хасра

б) ахәта ахьыз + акаузативтә лахәыра, иаххәап, **ахәда-р-чы, ацәа-р-кычы, ацәа-р-цшза;**

в) хыхь хзыхцәажәаз ажәа еицшуп **арыхьтшьра**, ара акаузативтә аффикс даса тыцк асы игылоуп: алахәыра алагамтаәы акәымкәа, ашьаҭа алагамтаәы;

г) ацәеижьхәта ахьыз + акаҭарба **акра**. Ари амодаҭь зегьы реиҭа ахархәара змоу ажәарсеиароуп ацсуа бызшәаәы. Ари амодаҭь Ѡ-вариантк хцылоит. Актәи, акомпозиттә, ускан **акра** ахьз иузеикәымшәо хәтоуп, иаххәап, **ацәымзым-к-ра**. Аобатәи амодаҭь ала акаҭарба **акра** еилоу ашьаҭа хәтас иаарцшуп, иаххәап, **а-хьта-кра**. Аха **ахьтакра** акласси ахаҭеи рформа анаиуа, хаз-хазы икоу жәақәаны ишоит: **ахьта сакит;**

гь) ахьызка ахьыз, уи аказшьарба ахьыз аццаны, иаххәап,

алацшцәгьа < алацш + (а-)цәгьа

аимхәабзиа < аимхәа + (а-)бзиа

аимхәацәгьа < аимхәа + (а-)цәгьа

Ацыхәтәантәи атерминкәа Ѡба азельмхара рутар калоит асоциолингвистика алагьы, избанзар урт рыла иаарцшуп ауаа хәшәтәра змамыз аҭкы ачымазарсеи, аинфекциатә чымазарсеи шрыхәацшуаз.

Атерминкәа реиҭарак ажәеиццароуп, урт шыақәгылоуп асинтаксистә еидхәала змоу хаз-хазы икоу ажәақәа рыла, иаххәап, **акьатәи ачымазара ҕкы баадсы**. Ас еицш икоу, бжала ишьоу атерминкәа хцылоит имачзаны.

Лассы- лассы иахцылоит зкомпоненткәа аposesивтә (адхаларатә) еимадара змоу атермин-ажәеиццарақәа:

анцәа рчымазара (абчы ишьоу хьзуп).

Ари ажәаә **-р** арацәа хьцхьазара ахпәтәи ахаҭеи рбагоуп.

9. Алкаа зыкахцаз еилоу атерминкәа реиҭарак ацсуа бызшәатә хьлцшьтроуп ирнышшуа, уи иаанаго уи оуп, урт атерминкәа ацсуеи абаза бызшәеи реидьцра анаәсоуп ианышьақәгылаз.

10. Афизиологиси ацәеижьхәтақәеи ирызку имариоу атерминкәа рацәаны ацсуа бызшәаәы ирымоу, мамзаргьы хәыцкы ицсаху асемантикала иахцылоит абаза бызшәаәгьы.

Урт атерминкәа рматериалтә параллелкәа ласы-лассы иуцылоит адыга, аублаа, нах-дагыстан, ақартвелтә бызшәақәа рҭы. Ари афакт арт ажәақәа ржәытәра шыақәнаргәгәоит.